

16. Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). – К., 1992.
17. Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т. 2. – СПб., 1874.
18. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
19. Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.
20. Владимировский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891.
21. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 2. – К., 1894.
22. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.
23. *Voluntaria legum.* – Т. 2. – Petersburg, 1859.
24. ЦДАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330.
25. ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926.
26. Інститут рукописи Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. II. – Спр. 22229.
27. Serczyk W.A. Na dalekiej Ukrainie (Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku). – Krakow, 1984.
28. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996.
29. Jablonowski A. Starostwa Ukrainne w pierwszej polowie XVII wieku // Zrodla dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1877.
30. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
31. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.
32. Стороженко А.В. Стефан Баторій і дніпровские козаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904.
33. Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т. 1. – СПб., 1874.
34. Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского / Изд. М. Оболенским и др. – Т. 1. – М., 1843.
35. Полное собрание русских летописей. – Т. 13: Патриаршая или Никоновская летопись. – М., 1965.
36. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1863.
37. ЦДАУК. – Ф. КМФ-36. – Оп. 1. – Спр. 6.
38. Антилов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – М., 1967.
39. Сборник Императорского Русского Исторического общества. – Т. 95. – Ч. 2. – СПб., 1895.
40. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
41. Любавский М. Начальная история малорусского казачества // Журнал министерства народного просвещения. – 1895. – № 7.
42. Віміна Альберто. Реляція про походження та звичай козаків // Київська Старовина. – 1999. – № 5.
43. Материалы по истории козацкого землевладения, 1494 – 1668 гг. // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 3. – К., 1894.
44. Zrodla dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1877.
45. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. – К., 1990.
46. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. істор. журн. – 1991. – № 5.
47. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Слово і час. – 1994. – № 6.
48. Собеский Яков. История Хотинского похода 1621 г. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – К., 1896.
49. Апанович О. За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства та козацтва) // Історія України. – 2000. – № 6 (166).
50. Івангородський К.В. Цивілізаційний феномен селянства в генезі та трансформаціях етносоціальних спільнот доби середньовіччя // Гуржійські історичні читання: Зб. наук. пр. / За ред. В. Смоля, В. Поліщука. – К.; Черкаси, 2006.

Т. В. Малиновська

ВИКОНАВЧО-РОЗПОРЯДЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИБОРНИХ СТАРШИН У КОЛОНІЯХ ІНОЗЕМЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

Поселення іноземців, створені у Російській імперії на підставі колонізаційних законів (маніфестів Катерини II) 4 грудня 1762 р. та 22 липня 1763 р., з часу заснування мали власну виборну адміністрацію – старост (шульців або форштегерів) та їхніх помічників (бейзицерів). Згідно з виданими у 1800–1803 рр. інструкціями про внутрішні розпорядки у Саратовських та Новоросійських колоніях, виборні органи влади запроваджувалися також в округах, що об'єднували кілька колонізаційних селищ (окружні прикази на чолі з окружними головами). Сільські та окружні виборні правління діяли як нижча ланка системи державних установ, що опікувалися справами колоністів.

Функції (напрями діяльності) старшин у поселеннях іноземців були всеосяжними: обрані колоністами посадовці мали дбати про забезпечення економічного розвитку колоній і зростання добробуту колоністів (економічна функція), виконання ними повинностей та фінансових зобов'язань перед державою (фінансово-податна функція), дотримання мешканцями колоній норм права, моралі, релігії, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти („поліцейська” функція), здійснювали посередництво у відносинах між членами своєї громади (колонії або округу) та представниками інших станів, мешканцями інших колоній, будь-якими інституціями, насамперед державними органами влади. Свої функції колоністські виборні адміністрації здійснювали у декількох формах. Зокрема, до форм діяльності цих адміністрацій належало управління (виконавчо-розпорядча діяльність). Мета нашої розвідки – охарактеризувати цю форму діяльності виборних старшин у колоніях іноземців у другій половині XVIII – на початку XIX ст.

Необхідно зазначити, що це питання, як і загалом проблема діяльності виборних органів влади у колоніях, є малодослідженими, хоча історії поселень іноземців у Російській імперії присвячено чимало фахових публікацій [1, 2, 3]. Проблеми функціонування виборних адміністрацій у колоніях у своїх роботах вивчав ряд вітчизняних та закордонних істориків, зокрема, І.Р. Плева [4, 258-276], однак як тема окремого дослідження діяльність колоністських виборних старшин в історичній науці не розглядалася.

Виборні посадовці особи у колоніях були виконавцями приписів законодавства та розпоряджень державних установ, які відповідали за проведення колонізації. Одні запропоновані дії виборні посадовці здійснювали самі (складали звіти і донесення, проводили перевірки та ін.), інші – силами своїх підлеглих.

Виконуючи вимоги закону і накази керівництва, а також керуючись власним „благорозсудом”, виборні старшини мали право давати розпорядження своїм підлеглим, були наділені розпорядчою владою. Ця влада поширювалася на підпорядкованих старшинам службовців (старости були начальниками для

бейзицерів, окружні голови – для сільських старшин). Також виборні посадовці в межах своїх повноважень могли давати розпорядження членам громади, які обрали їх на посаду – „підпорядкованим колоністам”. Однією з цілей видання інструкцій 1800–1803 рр. і тимчасових актів, що їм передували, було визначення цих меж, роз’яснення колоністам і їх старшинам, „як далеко влада кожного з таких заходити може” [5, V].

Визначення владних повноважень виборних старшин у нормативних документах про внутрішні розпорядки у колоніях не було чітким. У цих документах ясно позначалися напрями діяльності та сфери відповідальності колоністських старшин, – все те, за чим вони повинні були „наглядати” [рос. „смотреть”] і „спостерігати” [рос. „наблюдать”], про що повинні були „старатися”. Разом із тим, залишалось нез’ясованим, наскільки окружні та сільські накази були вільні у своїх рішеннях і розпорядженнях, що вони могли відняти без дозволу державних органів.

Межі розпорядчої влади виборних посадовців осіб окреслювалися в нормативних актах приблизно, „пунктирно”: з одного боку, відзначалися ситуації, в яких старшини точно могли давати розпорядження самостійно, з іншого – ситуації, в яких розпоряджатися самостійно точно було заборонено. Випадки, в яких нормативними документами виборним старшинам точно і беззаперечно дозволялося застосовувати свою розпорядчу владу, у цих нормативних документах позначалися відповідними термінами – „наказувати”, „спонукати”, „примушувати”.

Безумовно і певно виборним старшинам нормативні акти дозволяли (і доручали) давати розпорядження в ситуаціях, коли діяти потрібно було швидко, не гаючи часу. Так, тимчасова інструкція про внутрішні розпорядки у колоніях Поволжя 1769 р. доручала виборним старшинам керувати колоністами під час гасіння пожежі: „При роботах ж у такій пригоді спостерігати начальникам, щоб всі працювали зі старанністю, а ледарів і спонукати належить” [5, XVІІІ]. Іншою надзвичайною подією був падіж худоби. Згідно з інструкцією 1769 р., за перших ознак хвороби сільські старшини мусили терміново організувати проведення кількох заходів: ізольовати хворих тварин в особливих заздалегідь підготовлених загонах, розташованих віддалік від житла і пасовищ, влаштувати для цих тварин водопій таким чином, щоб інфекція по проточній воді не поширювалася на інші селища, негайно повідомити про подію окружного комісара [5, XX].

Інша сфера, в якій інструкції з усією певністю дозволяли (і доручали) старшинам давати розпорядження колоністам, стосувалася тих сторін їхнього життя, що вимагали постійного контролю з боку влади і водночас не передбачали складних рішень, в яких норма і відхилення ясно різнилися. Йшлося про прості, рутинні дії, що мали водночас важливе значення: про заходи щодо поліпшення благоустрою та дотримання правил протипожежної безпеки. Згідно з інструкцією 1769 р., сільські старшини з метою попередження пожеж мали „примушувати” господарів дбати про очищення димоходів; якщо виявлялося, що колоніст зберігав сіно, дрова або інші займисті матеріали на небезпечній відстані від будівель, старшинам варто було „такі небезпечні від вогню речі негайно наказати йому звести у віддалене місце” [5, XIX].

Також старшини мали право без узгодження з керівним органом давати розпорядження, що стосувалися проведення польових робіт. Ці дії водночас були і нескладними, і рутинними, і потребували термінового виконання. Шульцям слід було „спонукати поселян, щоб кожен з них у зимовий час запасав і мав плуги, сохи, борони, вози та інші для польової роботи потрібні речі і щоб воли і коні в хорошому були для роботи стані” [6, 129]. Якщо під час оранки шульці і бейзицери помічали, що поле було оброблено погано, вони були зобов’язані „неодмінно змусити” господарів обробити ще раз; також слід було „примушувати” господарів, щоб вони закінчували посів обов’язково своєчасно [6, 129]. Примусовим заходам старшини мали піддавати колоністів, які накопили сіна недостатньо для утримання взимку своєї худоби – їх слід було „аж поки не зроблять, що належить, з полів не спускати” [6, 129].

Застосування примусу було дозволено і у сфері „розмноження в колоніях усілякого роду рукоділля та фабрик” – наприклад, голови і шульці у новоросійських колоніях були зобов’язані не лише „заохочувати”, але й „примушувати” до занять ремеслами колоністів, які мали відповідні здібності та можливості, але „з недбалства” [рос. „по нерадению”] не мали бажання [6, 128].

Ще одна сфера, в якій виборні посадовці, згідно з нормативними документами XVIII ст. та інструкціями 1800–1803 рр., могли самостійно приймати рішення – видача паспортів [7, 9-20] та надання дозволів на здійснення певних дій. Так, інструкція 1769 р. забороняла колоністам купувати речі і худобу у представників інших станів „без дозволу начальників” [5, XXIII]. Ця норма була покликана виключити або зменшити можливість придбання поселенцями краденого майна.

Отже, інструкції ясно і беззаперечно дозволяли та доручали виборним старшинам давати накази колоністам у певних випадках і за певних умов: у надзвичайних ситуаціях, при виконанні термінових робіт, під час здійснення заходів з благоустрою; також старшини мали право видавати певні дозволи. Звісно, адміністративні повноваження старшин не обмежувалися лише зазначеними у нормативних документах випадками і поширювалися не лише на сфери господарчої діяльності та забезпечення порядку. Право виборних посадовців у колоніях давати накази колоністам у нормативних документах не завжди формулювалося чітко і однозначно, але явно малося на думці. Наприклад, покладаючи на виборних старшин обов’язок забезпечувати вчасну сплату колоністами податків та виконання ними повинностей, інструкції 1800–1803 рр. не зазначали прямо, але вочевидь припускали право старшин давати відповідні розпорядження членам громади – у певні терміни збирати гроші, згідно з чергою надавати підводи або доставляти пошту [6, 122-124].

Нормативні документи містили також низку чітко висловлених заборон для виборних посадовців, застерігаючи їх від зловживань. Ці норми стосувалися насамперед сфери фінансів – старшини не мали права встановлювати і збирати платежі крім податків і зборів, зафіксованих у законодавстві про обов’язки колоністів, також заборонялося використовувати громадські кошти не за призначенням [5, XII; 6, 121].

Нормативні акти про повноваження старшин у колоніях містили положення, які вимагали від колоністів виконувати розпорядження виборної адміністрації: „голови, писарі, шульци і бейзіцери від усякого звання підлеглих поселення мали бути шановані”, непокірних слід було карати [6, 119].

Окрім розпоряджень виборні старшини, згідно з нормативними актами про внутрішній розпорядок у колоніях, були зобов'язані давати господарям рекомендації, радити і роз'яснювати. Інструкція 1769 р. доручала старшинам переконувати колоністів у необхідності вирощувати культури, які користувалися попитом на ринку, зокрема, овес: „Оскільки кожному торгувати своїми продуктами дозволяється, [...] то й має начальник викладати підлеглим своїм корисні до того повчання і доводити, щоб кожен селянин, у міркуванні великих в тамтешніх місцях вівса і сіна витрат, намагався запасати згадані рослини у достатній кількості для отримання завдяки тому зиску” [5, XXV].

Норми, що пропонували посадовим особам виборних адміністрацій у певних випадках не наказувати колоністам, але настійно рекомендувати, були і в інструкціях 1800–1803 рр. Зокрема, колоністам пропонувалося надавати допомогу постраждалим від пожежі („якщо не грішми, то роботою або в інший спосіб”). Голови і шульци мусили переконувати колоністів у необхідності цих заходів [6, 126].

У всіх випадках, коли інструкції не давали точних вказівок, як чинити виборним посадовцям, вони зверталися за роз'ясненнями до державних органів. Також виборні адміністрації просили вказівок з усіх важливих справ взагалі. Як приклад розпорядження державної установи, в якому містилися точні вказівки стосовно того, як має діяти колоністська адміністрація, вирішуючи певне адміністративне завдання, можна навести наказ Новоросійської контори опікунства доглядачу Лозефстальської колонії та підпорядкованим їй конторі колоністським приказам (травень 1801 р.). Доглядач і шульци мали скласти списки недбалих господарів і призначити для них персональних опікунів з-поміж добрих господарів. Опікуни мали щовечора давати завдання підопічним на наступний день і стежити за його виконанням. За потреби дозволялося застосовувати примус (навіть тілесні покарання). Якщо опікун не зміг покращити становища підопічного, приказ мав „накласти суворе стягнення на опікунів, виносячи їм догану або й караючи їх грошовою пенєю” [8, 1-6].

Таким чином, однією з основних форм діяльності виборних старшин у колоніях іноземців було управління. Виборні посадовці в колоніях виконували приписи законодавства та накази державних опікунських установ, у межах своїх повноважень віддавали розпорядження підлеглим службовцям та усім мешканцям колонії або округу. Визначені нормативними документами, що стосувалися компетенції виборних посадовців, межі їхньої розпорядчої влади охоплювали справи, які потребували негайного вирішення (як гасіння пожежі) або, навпаки, мали рутинний характер, були нескладними і водночас важливими (як здійснення заходів з благоустрою або видача паспортів та інших посвідчень і дозвільних документів). У складних та незвичайних випадках старшини мали звертатися за вказівками до опікунських установ.

1. *Российские немцы: историография и источниковедение: Материалы международной научной конференции. Анапа, 4–9 сентября 1996 г.* – М., 1997.

2. *Стьопченко Е. М. Дослідження німецького населення*

Півдня України: регіональний аспект сучасної української історіографії / Е. М. Стьопченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць. – Миколаїв, 2011. – Вип. 3.30 : Історичні науки.

3. *Черказьянова И. В. Летопись диссертаций по истории и культуре российских немцев (1960-е – 2009 гг.): справочник / И. В. Черказьянова.* – СПб., 2009.

4. *Плеве И. Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века / И. Р. Плеве.* – М., 1998.

5. *Инструкция, по которой все новопоселенные иностранцы поступать должны, с показанием, каковыя преступления зависят от главного правительства, то есть Канцелярии опекунства иностранных и ее конторы, и что оставляется внутреннему разбирательству их начальникам // Варшавские университетские известия.* – 1913. – № 9. – Приложение.

6. *Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний, 16 мая 1801 г. // Немцы в истории России : Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917.* – М., 2006.

7. *Малиновская Т. В. Паспортная система в колониях иностранцев на территории Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) / Т. В. Малиновская // Вопросы германской истории : сб. науч. трудов.* – Днепрпетровск, 2009.

8. *Державний архів Одеської області.* – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 98.

А.Ю.Скрипник

ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОВИННОСТЕЙ СЕЛЯНАМИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Українські землі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. стали об'єктом не лише дипломатичних, а й військово-політичних інтересів європейських країн. Геополітичне становище Правобережної України визначало її місце в експансіоністських планах Російської імперії. Постійні війни, які вела Росія, вимагали не тільки значних коштів на утримання армії, а й можливостей забезпечення всім необхідним для її нормального функціонування. Відповідно у ролі виконавців численних військових повинностей та різноманітних додаткових обов'язків, покладених на населення краю були місцеві городяни і селяни. За планами керівництва імперії й армії, саме вони мали стати джерелом надходження необхідної кількості якісного і дешевого продовольства та фуражу для полків і батальйонів, розташованих на Правобережжі України.

На проблему виконання військових повинностей та постачання армії дослідники звертали свою увагу ще з XIX ст. Зокрема, у XXIV томі енциклопедії Ф. Брокгауза і І. Ефрона визначено поняття та види повинностей, у VI томі Військової енциклопедії за редакцією К. Величка – категорії „військових повинностей”. У другій половині XIX – на початку XX ст. військові повинності населення та квартирування військ вивчала ціла низка фахівців (Л. Зедделер, Н. Ляпідевський, П. Агапєв та А. Редігер). Розглядалися механізми облаштування, взаємовідносини з місцевою владою, шляхи розбудови військової інфраструктури на місцях.

Серед сучасних українських досліджень наближеними до зазначеної тематики є наукові розвідки Л. Горенка, Т. Литвинової, Є. Чернецького, в